

соціальний, і мовний контекст для того, щоб правильно визначити значення терміна. Від тих, хто створює нову термінологію, терміносистему, залежить дуже багато: як вони назвуть те чи інше поняття, так воно в цій формі і почне функціонувати в мові і відповідно в професії і суспільстві.

1. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. *Основи термінотворення*. – К.: Вид-во “KM Academia”, 2000. – 216 с. 2. Лецук Т.Й. *Інтелектуалізуюча роль греко-латинських лексичних запозичень в германських мовах*. // Вісн. НУ “Львівська політехніка”, 2000. – № 381 – С. 47–50. 3. Грінченко Б. *Словарь української мови*. – Київ, 1909. – Т. 3. – 506 с. 4. Leicik V. *Modern Trends in the Internationalization of Terms // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning*. – Vienna: TermNet, 1994 – P. 97–104. 5. Quinn and Tomita. *Elder Abuse and Neglect – N.Y.*, 1997 – P. 59–189. 6. *Selected writings of Edward Sapir in language, culture and personality*. Ed. by D. Mandelbaum, Univ. of California Press, 1949. – 212p. 7. *Collins English Dictionary. The authority on current English*. – Harper Collins Publishers.– Glasgow, 1995. – 1791 p

УДК 808.3-16.4

Вікторія Іващенко

Інститут української мови НАН України, м.Київ

## КОНЦЕПТ І КОНЦЕПТОСФЕРА В ТЕРМІНАХ МЕТАПОНЯТТЄВОГО ОПИСУ

© Іващенко В., 2004

**У статті йдеться про метамову лінгвокогнітивного та формально-лінгвістичного описів концептуальних структур, а також окремо взятих концептосфер. Визначено коло метаєдиниць такого опису, систематизовано основні термінопоняття лінгвоконцептології в їхній структурній залежності.**

**The paper is about metalanguage in linguistic cognitive and formal linguistic description of conceptual structures as well as separately taking conceptual spheres. The bulk of metaunits of such description is determined. The main terminological notions of the lingual conceptual science in their structural dependence are systematized.**

Проблема лінгвокогнітивного та формально-лінгвістичного опису як самих концептів (особливо наукових), так і функціональних сфер (фрагментів знання / пізнання, що корелюють із тією чи іншою галуззю людської діяльності), які вони профілюють, у контексті сучасних напрямків дослідження видається доволі актуальною. На жаль, на сьогоднішній день цей аспект залишається поза увагою вітчизняних мовознавців.

Подібний стан речей зумовлено відсутністю єдиної метамови для такого опису. Саме пошук *проміжної структури / мови: логічної, семантичної, сублогічної, метамови культури* (Н.Д. Арутюнова), *метамови фреймів і сценаріїв* (А.М.Баранов), *lingua mentalis семантичних примітивів* (А. Вежбицька) і т.ін., через посередництво якої може бути описаний той чи інший концепт, як зазначає О.О.Селіванова [1, с.124–125] (а також його когнітивна сфера, яку він профілює – В.І.), стає актуальним для всіх концептуальних досліджень. У сучасних наукових працях, за спостереженнями О.С.Кубрякової, таку мову-посередник кваліфікують також як *“репрезентаційну систему”* (або *“систему репрезентацій”*), *“мова думки”* (Дж.Фодор), *“ментальна метамова”* (Д.Еванс) тощо [2, с.63–64]. І.Б.Штерн визначає її як *“поняттєву” метамову*, за допомогою якої можна здійснити семантичне тлумачення слів, речень і текстів [3, с.191]. В.П.Руднев<sup>1</sup> та Л.Новіков називають таку структуру *мовою “другого рівня”*, або *“надмовою”*, яка, на відміну від *“мови-об’єкта”*<sup>2</sup>, будується як термінологічна система [4; 5, с.21–25].

<sup>1</sup> В.П.Руднев розрізняє також *м’які та жорсткі метамови*. До м’яких дослідник відносить метамови *математичної логіки, фонології* (основними одиницями є бінарні опозиції диференційних ознак фонем: голосний – приголосний, губний – зубний тощо), *структурної лінгвістики* (важливу роль також відіграють бінарні опозиції: синтагматика – парадигматика, мова – мовлення, синхронія – діахронія), *генеративної поезики* (елементами метамови є поняття теми і засобів виразності, а також самі ці засоби виразності – контраст, варіювання тощо), *мотивного аналізу* (має лише один термін – мотив); до жорстких (пов’язаних з ідеями формалізації знання на основі електронних систем, теорії інформації та кібернетики) – метамови *математичної лінгвістики, семантики можливих світів* тощо [4].

<sup>2</sup> Мову-об’єкт, або мову “першого рівня”, утворюють знаки, за допомогою яких позначають об’єкти “нульового рівня” (тобто предмети об’єктивної дійсності, їхні властивості та відношення, що самі не продукують мовних знаків) [5, с.21–25].

Намагання науковців розв'язати цю проблему, особливо у напрямку пошуку спеціальної мови для опису власне лінгвістичних об'єктів та відношень між ними, спричиняє появу нових термінів, здебільшого запозичених із суміжних галузей знань, та впровадження їх у метамову вітчизняного мовознавства. Це цілком закономірне явище, оскільки опис нових лінгвістичних об'єктів (одиниць, явищ, процесів тощо), що виявляють себе у наукових пошуках, відповідно вимагає продукування нових метаодиноць. Це проблема, з якою зустрічаються фахівці в усіх гуманітарних науках, які дуже важко піддаються формалізації. Тому метамова у цих галузях знання (і в лінгвістиці зокрема) – це, за визначенням В.П. Руднева, та сама природна мова [4] і водночас, у нашому розумінні, дещо відмінна від неї. У контексті цієї лінгвістичної розвідки ми розглядаємо два її варіанти – *метамову лінгвокогнітивного* та *формально-когнітивного описів*.

З огляду на такий ракурс дослідження нас цікавить лише один аспект цієї проблеми – пошук метапонять, за допомогою яких можна було б описати концептуальний рівень людської когніції, тобто такі лінгвістичні об'єкти, як *концептосфера* та *концепт*. У сучасному мовознавстві, зокрема в одному із його напрямків – лінгвоконцептології, спеціально окресленої терміносистеми таких понять, як скажімо, наприклад, для опису семантичної структури слова (семаема / лексико-семантичний варіант, сема, конотема / конототивне значення / конотація, моносемія / полісемія, дифузія значень тощо) поки що немає. Проте вивчення концептуальних структур, відношень між ними, а також когнітивних сфер їхнього функціонування фактично вимагає віднаходження та визначення такої системи метаодиноць. На сьогоднішній день вона перебувають у стадії формування. Саме цій проблемі й присвячуємо нашу лінгвістичну розвідку, яка фактично є першою спробою окреслити метамову лінгвоконцептології.

Як правило, метапоняття когнітивної лінгвістики, і зокрема когнітивної семантики, активно продукуються в теоріях знань (епістемологія), асоціативних сіток (нейронауки, психолінгвістика), інформаційного простору, штучного інтелекту та інформаційно-пошукових систем, зокрема в теоріях графів, семантичних сіток / сіткового моделювання лексики (комп'ютерні технології, математична лінгвістика, математична логіка, формальна семантика), а також психонетичних теоріях ментального простору (когнітивна психологія) тощо. Найуживаніші з них у власне мовознавчих дослідженнях експлікуються у відповідних термінологічних одиницях, наприклад: *епістема, квант, квантор, модуль, кластер, домен / домініон, вузол, константа, конструкт, терм, термінал / термінальний вузол, фрейм, скрипт / сценарій, slot “щілина”, сцена, семантичне дерево / дерево семантичних залежностей, граф, вершина, ребро / дуга, релятема, функтив / функція, канал зв'язку, активація, активізація, ментальний лексикон, ментальна мова, параметризація, модель, база знань* тощо [6; 1; 7; 8; 9; 2, с.101–102; 10; 11; 12:356–358, 378].

Це так звана допоміжна лексика – *металексика*, “порожні слова”, або “слова найвищого рівня узагальнення”, які задають “максимально узагальнені уявлення” [6], або “ключові абстракції” [13], щодо різних типів реалій та об'єктів (предметів, явищ, процесів, речовин, ситуацій, предметних сфер тощо), а також відношень між ними. У конкретних своїх виявах вона позначає відповідні *референти* та співвідносні з ними *когнітивні системи / структури* ментального простору. Саме металексика, за визначенням Л.В. Кноріної, задає найбільш загальну сітку членування дійсності, що співіснує у мовній свідомості і слугує для класифікації інших лексем [14].

Якщо в межах своєї терміносистеми металексика є зрозумілою для фахівців певної галузі знання, то перехід її в іншу терміносистему (у нашому випадку в метамову лінгвістики) викликає певні зрушення у семантичній структурі таких слів, що в багатьох випадках призводить до їхнього переосмислення у метамовному континуумі лінгвістики. Визначення металексики лінгвістики, як і будь-якої металексики взагалі, – надзвичайно складна справа, оскільки, як зазначає Л.В. Кноріна, ніякого іншого надрівня, за допомогою якого можна було б описати ці одиниці, немає. Словникові дефініції таких метапонять – це тлумачення одних метаодиноць через посередництво інших, що спричиняє замкнене коло, в результаті чого з'являється багато *квасисинонімів*. Це пояснюється тим, що межі металексики розмиті, оскільки розмиті межі самого метарівня, що засвідчує певну відносність такої належності [14].

Спробуємо все ж таки визначити та систематизувати основні лінгвоніми, які можна було б задіяти для лінгвокогнітивного та формально-когнітивного метаопису концептуального рівня людської когніції. З огляду на загальну організацію будь-яких систем насамперед пропонуємо розглянути такі метапоняття (через скісну подаємо квасисиноніми):

1) на позначення власне *системи*, тобто множини елементів, що знаходяться між собою у певних відношеннях, формуючи якусь цілісність – *концептуальна система / концептуальна парадигма / концептуарія*;

2) на позначення *елементів системи*:

а) *структурних одиниць: основних – концепт / концептуальна структура; елементарних* (за різним рівнем організації) – концепт в одному із його ціннісно-сміслових виявів, або *ціннісно-смісловий вияв концепту* (наприклад, *концепт зла, концепт “гра”* тощо), *концептуальна ознака*;

б) *фрагментів організації: полів та сфер – концептуальне поле, концептуальна сфера / концептуалізована сфера / концептосфера / домен; груп – кластер* (наприклад, *категоріальний, субкатегоріальний, або кластер суперординаційного, базового, субординаційного та пресубординаційного рівнів організації – йдеться про послідовне залучення одиниць нижчого рівня до класу одиниць вищого рівня, тобто про ієрархію системи); рядів – [когнітивно]-концептуальний ряд;*

в) *рівнів організації – рівень концептуалізації ↔ концептуальний рівень;*

в) *відношень – релятема;*

3) на позначення *системних явищ – концептуальна класифікація / концептуальна кластеризація.*

Які ж лінгвоніми (терміни-метапоняття) можна було б запропонувати для когнітивно-лінгвістичного метаопису власне основної структурної одиниці концептуальної системи – *концепту*? Спробуємо їх визначити та систематизувати у певній залежності.

Традиційний підхід до опису будь-якої одиниці передбачає два плани організації – внутрішній (змістове наповнення, внутрішній зміст, внутрішня форма) та зовнішній (власне зовнішні форми вираження). Звідси пропонуємо такі терміни-метапоняття:

1) для метаопису *внутрішньоструктурної організації концепту як змісту відображення дійсності* на рівні ціннісно-сміслових структур – *інформема, гносема, ідіологема, соціологема, етнологема, ідеологема, екологема, міфологема, фольклорема, ейдологема, топологема, ідеалема, реалема, псевдореалема* тощо – *ментальні репрезентації;*

2) для метаопису *внутрішньоструктурної організації концепту як форми відображення дійсності* на рівні ментальних структур – *моторний образ [руху] / конатема, [образ-] сенсибілія, емоційний образ, образ-картинка / гештальт, [образ-] символ, [образ-] ейдос / поняття / ідея, міф / міфема, релігійний міф, первообраз / архетип, прототип, стереотип* тощо – *ментальні репрезентації;*

3) для метаопису *плану вираження концепту* на рівні знакових: а) *вербальних структур – фонема, графема, морфема, лексема, семема, сема, стилема, фразема, грамема, дериватема, синтаксема* тощо – *знакові вербальні репрезентації;* б) *невербальних структур – артефакти духовної культури, артефакти матеріальної культури – знакові невербальні репрезентації.*

З огляду на формально-когнітивний опис концепту до метамови долучаємо терміни:

1) у плані змістового наповнення концепту – *константа, конструкт, терм;*

2) у плані моделювання когнітивних структур (знань, пізнання) – *фрейм, скрипт / сценарій (slot “щільина”, сцена), концептуальний граф / граф концептуальних залежностей (вершина, ребро / дуга) – концептуальна сітка / схема / модель (параметр моделювання).*

Така ієрархія метапонять відображає складну будову окремої концептуальної структури. У термінах метаопису її можна позначити лінгвонімом *архітектоніка концепту* [див. рис.]. Відповідно будову тієї чи іншої концептосфери позначаємо лінгвонімом *архітектура концептосфери*. Зрозуміло, що залежно від того чи іншого типологічного різновиду концепту, а також функціональної організації топології концептосфери будуть видозмінюватися відповідно й їхні архітектоніка та архітектура, що дає підстави говорити про “гру структури”. Номінована цими метаодинацями схема побудови як окремого концепту, так і когнітивної сфери, яку він профілює, лежить в основі їхнього аналізу, що в метапоняттєвій парадигмі термінується словосполученням *концептуальний аналіз*.

Що ж до лінгвокогнітивного та формально-когнітивного метаописів концептосфери, тут задіяні такі термінологічні одиниці:

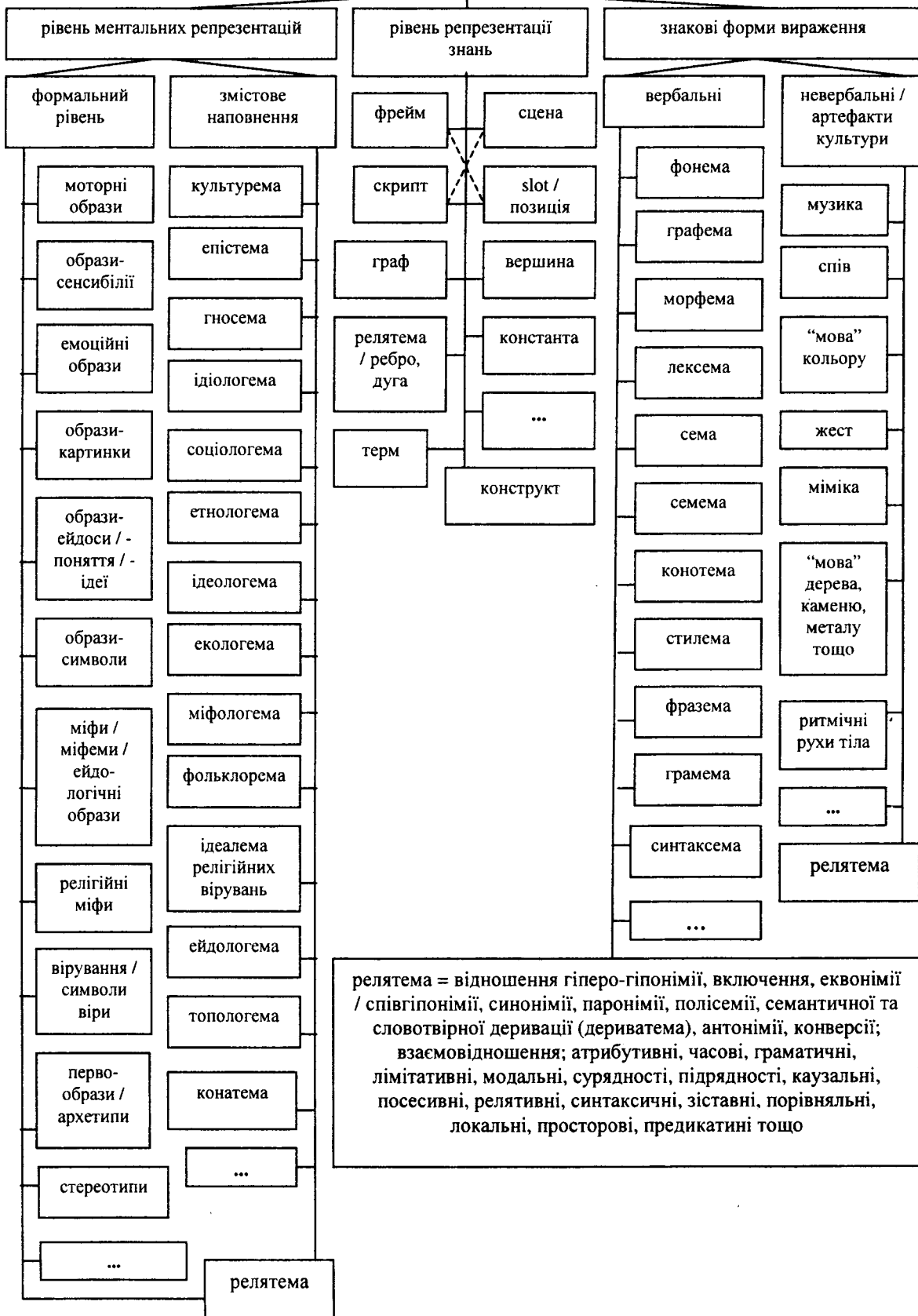
1) для лінгвокогнітивного опису – *[лого]єпістема, [лінгво]культурема* (відображають змістове наповнення внутрішньосистемної організації концептосфери), *референт / референційна точка* (відображає кореляцію *фрагмент дійсності – домен / когнітивна сфера у ментально-психонетичному комплексі людського буття*);

2) для формально-когнітивного опису – ті ж самі терміноодинаці, що задіяні в метамові опису окремо взятого концепту лише у плані його моделювання як одиниці когніції (знання, пізнання) людини [див. вище].

Отже, метамову опису концептуальних структур та когнітивних сфер, які вони профілюють, визначасмо як таку, що виявляє себе у двох варіантах – лінгвокогнітивний метаопис, тобто опис лінгвістичних об'єктів за допомогою основних понять як традиційної / структурної, так і когнітивної лінгвістики, зокрема когнітивної / ситуаційної семантики / граматики; формально-когнітивний метаопис, тобто опис лінгвістичних об'єктів за допомогою понять, що активно функціонують як у когнітивних науках загалом (наприклад, інформатика, [когнітивна] психологія, [маргінальна] антропологія, етнологія, епістемологія, [формальна] логіка), так і в галузі математичної, формальної лінгвістики зокрема, а також теоріях штучного інтелекту.

Перспективою подальшого дослідження у цьому напрямку є розроблення дефініцій зазначених у цій статті метаодинаць та укладання словника основних термінопонять лінгвоконцептології.

## архітектоніка концепту в метаодинацях її опису



1. Селиванова Е.А. Когнитивная ономаσιология (монография). – К.: Изд-во украинского фитоциологического центра, 2000. – 248 с. 2. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 245 с. 3. Штерн И.Б. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник*. – К.: АртЕк, 1998. – 335 с. 4. Руднев В.П. *Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты*. – М.: Аграф, 1997. – 384 с. 5. Новиков Л.А. *Семантика русского языка*. – М.: Высшая школа, 1982. – 271 с. 6. Борщев В.Б., Кнорина Л.В. *Типы реалий и их языковое восприятие // Вопросы кибернетики: Язык логики и логика языка*. – М., 1990. – С. 106–134. 7. Жаботинская С.А. *Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії*. – Черкаси. – 1997. – Вип. 2. – С. 3–11. 8. Карасик В.И. *Субкатегориальный кластер темпоральности (к характеристике языковых концептов) // Концепты: Науч. тр. Центроконцепта*. – Архангельск: Изд-во Поморск. гос. ун-та, 1997. – С. 154–171. 9. Пшеничная Л.С. *Тезаурус в документальной ИПС*. – К.: Наукова думка, 1997. – 121 с. 10. Скопюк Т.Г. *Взаємозв'язок між семантичними та дискурсивними властивостями терміна в структурах наукового тексту // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. тр.* – К.: КНЕУ, 2001. – С. 210–215. 11. Горелов И.Н. *Разговор с компьютером: Психолінгвістический аспект проблемы*. – М.: Наука, 1987. – 256 с. 12. *Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой, И.А. Секериной*. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 480 с. 13. Буч Г. *Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на С++ / Пер. с англ. под ред. И.Романовского и Ф.Андреева*. – <<http://whiteunicon.dax.ru>>. 14. Кнорина Л.В. *Металексика: попытка выделения // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы: Тезисы междунар. конф.* – М.: МГУ, 1995. – Т. 1. – <<http://lidiaknорina.narod.ru>>. 15. *Всемирная энциклопедия: Философия / Гл. ред. А.А.Грицанов*. – М.: АСТ; Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

УДК 811.161.2(09)

Оксана Зелінська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

## ДІЄСЛОВО УЧИТИСЯ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII ст.

© Зелінська О., 2004

У статті проаналізовано семантичну структуру дієслова *учитися* та похідних. Робота виконана на матеріалі писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Встановлено, що в понятійному полі “вчитися” дуже широко представлено словотвірне гніздо кореня праслов'янського походження *\*uk*, головною лексичною одиницею в якому є дієслово *учитися*. Ця лексема характеризується широким семантичним діапазоном, що дає змогу передавати різноманітні педагогічні поняття.

In the article the semantic structure of the verb *учитися* (*to study*). The work is based on the literature monuments of the Ukrainian language of 16–18<sup>th</sup> cc. It is distinguished that in the definition “вчитися” the word-forming stem of foreslavonic origin *\*uk* is widely presented, the main lexical unit of which is the verb *учитися*. This lexical unit is characterized by gives us possibility to transfer different pedagogical terms.

Витоки термінології сучасних наук сягають у глибину століть. Актуальним досі залишається вивчення історії формування тієї чи іншої терміносистеми. У вітчизняному мовознавстві з'явилося багато праць, у яких на діяхронному зрізі описано термінологію різних наукових галузей. Результати студій представлені у вигляді дисертаційних досліджень, статей, монографій (див. праці Г. Дидик-Меуш, Л. Полюги, І. Сабадоша та ін. [2–4]).

Предметом нашого дослідження стала педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. Основою педагогічної діяльності є свідоме здійснення навчально-виховного процесу, в ході якого формується людська особистість. За своєю суттю навчання має двосторонній характер і передбачає діяльність учителя “викладання” і діяльність учня “учіння”. Отже, поняття “передавати знання, навчати, виховувати”, “здобувати знання” є базовими у педагогічній практиці. У цій статті ми проаналізуємо семантичні особливості дієслова *учити* та похідних у педагогічній лексиці XVI–XVIII ст.

Базовою лексемою в аналізованій тематичній групі є дієслово *учити* ← *\*učiti* “спонукати до набуття якихось знань”, “передавати якісь знання” (ЕСРМ, 456; Фасмер, IV, 179). Динаміку розвитку семантики цього слова, починаючи із часу фіксації у писемних пам'ятках, досліджував О.Д. Васильєв. Насамперед він відзначає, що дієслово *учити* характеризує яскраво виражена синкретичність в багатьох європейських мовах, і його використовують для називання процесів передавання знань різного змісту. Аналізуючи особливості